

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ВИЯВЛЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

Анотація

Стаття присвячена питанням визначення обдарованості в старшому дошкільному віці. Розглядаються структурні компоненти обдарованості, умови, які сприяють її розкриттю. При виявленні обдарованості в дошкільному віці підкреслюється необхідність врахування вірогідного характеру прояву обдарованості та розгляду її як структури яка лише формується, яка проходить початковий етап свого становлення.

Ключові слова: обдарованість, структурні компоненти, розвиток.

Аннотация

Статья посвящена проблеме определения одаренности в старшем дошкольном возрасте. Рассматриваются структурные компоненты одаренности, условия, способствующие её раскрытию. При выявлении одаренности в дошкольном возрасте подчеркивается необходимость учитывать вероятностный характер проявления одаренности и рассматривать её как формирующуюся структуру, проходящую начальный этап своего становления.

Ключевые слова: одаренность, структурные компоненты, развитие.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку наукової думки поняття «обдарованість» продовжує формуватись, як і сама концепція обдарованості. В. Юркевич, зазначила, що до цього часу немає задовільної системи основних понять теорії розвитку обдарованості, і це вкрай негативно позначається на загальній системі роботи з обдарованими дітьми. У сучасній психології на основі слова «обдарованість» створено два терміни: «обдаровані діти» і «дитяча обдарованість». О. Савенков терміном «обдаровані діти» позначає особливу групу дітей, що випереджають однолітків у розвитку. Термін «дитяча обдарованість», навпаки не допускає селекції, а вказує на те, що кожна людина має певний інтелектуально-творчий потенціал. Відповідно до цього розуміння в психології, а за нею і в теорії освіти виникають два глобальні завдання:

- розробка психологічних основ і створення системи розвитку обдарованих і талановитих дітей;
- розробка психологічних основ і практичних заходів, спрямованих на розвиток розумового потенціалу кожної дитини у сфері освіти.

Діагностика дитячої обдарованості була і залишається однією з найскладніших психологічних проблем. Проблема розкриття обдарованості дітей дошкільного віку потребує наукової обґрунтованості.

Проблемі обдарованості присвячено наукові дослідження психологів: Д. Богоявленська, Н. Лейтес, Б. Ананьєв, О. Леонт'єв, А. Матюшкін, Н. Шумакова, Е. Щепланова, І. Аверіна, М. Холодная, Г. Чистякова, Н. Веракса, В. Юркевич, В. Моляко, О. Кульчицька, Я. Пономар'єв, Р. Семенова, О. Музика.

Проблема обдарованості в дослідженнях розроблялася як психологія здібностей, що якнайповніше і чітко було висвітлено у роботі Б. Теплова. Дослідник розумів обдарованість як «якісне своєрідне поєднання здібностей, від яких залежить можливість досягнення більшого або меншого успіху у виконанні тієї або іншої діяльності». Він вважав, що не «можна говорити про обдарованість взагалі, а можна говорити про обдарованість до якої-небудь діяльності». Принцип розвитку здібностей у процесі діяльності стає об'єднуючою тенденцією досліджень науковців діяльнісного підходу (Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Леонт'єв, Б. Теплов).

Суттєвий внесок у вивчення психологічних особливостей обдарованості зробили психологи, які створили суб'єктивний підхід (Б. Ананьєв, Г. Костюк, А. Брушлінський, М. Холодная та ін.), що здійснює аналіз психологічних ресурсів як передумови креативних можливостей особистості на прикладі провідних типів обдарованості. Діяльність суб'єкта проходить крізь аналіз психологічних ресурсів («потенційна обдарованість», «актуальна обдарованість», «реальна обдарованість» або «талант»). Результати досліджень загальної і спеціальної обдарованості фахівцями переконливо свідчать, що про обдарованість швидше слід говорити як про інтегральну, сумарну особистісну властивість. Так, обдарованість на ранніх вікових етапах розглядається і розвивається як деяка загальна, універсальна характеристика.

О. Матюшкін і його прихильники стверджують, що кожна дитина обдарована від природи та їй надано великий обсяг можливих здібностей — потенціал. Розкрити його завдання дорослих. У концепції О. Матюшкіна

психологічна структура обдарованості зіставлена з основними структурними елементами, які характеризують творчість і творчий розвиток людини. Відмічається суттєва роль пізнавальної мотивації і дослідницької активності в розкритті творчого потенціалу особистості. Структурними компонентами обдарованості дітей О. Матюшкін вважає домінуючу роль пізнавальної мотивації і дослідницьку, пізнавальну, творчу активність, яка виявляється у знаходженні дитиною нового, постановці та вирішенні проблем дошкільником. Він називає цей показник творчою потребою. В дослідженнях О. Матюшкіна чітко визначається інтегративний підхід до виявлення обдарованих дошкільників, який в науці був заявлений як лонгитюдні дослідження (Н. Лейтес). Цей напрям інтегрального спрямування полягає в тому, щоб зрозуміти природу обдарованості дошкільників як передумову розвитку особистості в подальшому житті. Н. Лейтес розглядає обдарованість дітей як сукупність здібностей і виділяє два основні її чинники: розумову активність і саморегуляцію.

В основу сучасного психологічного обстеження дошкільників покладено концепцію розумового розвитку дошкільників, розроблену Л. Венгером і його співробітниками. Л. Венгер є засновником сучасної наукової школи, яка розробляє питання обдарованих дошкільників. Його школою створено діагностичний комплекс для визначення розумового розвитку дітей віком від 3-х до 7-ми років. До запропонованої системи діагностики входять спостереження за дітьми, анкетування батьків і педагогів, групове обстеження дітей за допомогою стандартизованих методик, індивідуальне обстеження дітей за допомогою апробованих методик, спрямованих на виявлення здібностей дітей у сферах образного мислення, логічного мислення, уяви і пізнавальної активності. Розроблені школою Л. Венгера методи вивчення розумового розвитку дітей є найсучаснішими і демонструють принципово нові підходи до діагностики обдарованості у дошкільників, яку Л. Венгер вважав динамічною характеристикою. Дослідження вчених школи Л. Венгера дають змогу аналізувати як актуальні знання, так і потенційні можливості дітей, їхні

здібності.

Серед досліджень дитячих психологів виділяються праці О. Дьяченко та І. Бурлакової, які проведені в руслі концепції розвитку пізнавальних здібностей і теоретичних уявлень про обдарованість Л. Венгера.

На думку О. Дьяченко, структуру розумової обдарованості у дітей дошкільного віку можна охарактеризувати шляхом аналізу специфіки та рівня розвитку трьох основних компонентів: пізнавальної мотивації, розумових здібностей і специфічних дошкільних видів діяльності, в яких дитина може реалізувати свої можливості як суб'єкт.

Експериментальне дослідження, проведене І. Бурлаковою під керівництвом О. Дьяченко, показало, що для розумово обдарованих дошкільників характерним є поєднання високого рівня розвитку продуктивної пізнавальної активності та здібностей у галузі образного мислення та уяви з випереджальним розвитком здібностей у галузі логічного мислення.

Формулювання цілей статті. Уточнити сутність дефініцій «обдаровані діти», «дитяча обдарованість». Здійснити теоретико-методологічний аналіз досліджень з проблеми структурних компонентів обдарованості. Описати підходи до процесу виявлення інтелектуальної обдарованості дітей старшого дошкільного віку. Окреслити сучасні принципи діагностики обдарованості дошкільників.

Викладення основного матеріалу. В 1972 році Комітет по освіті США опублікував наступне визначення: обдарованими і талановитими дітьми можна вважати тих, які, за оцінкою висококваліфікованих спеціалістів, демонструють високі досягнення, у зв'язку з тим, що мають дуже розвинені здібності. В цілому обдаровані діти дошкільного віку мають переваги практично по усіх параметрах розвитку (Abraham, 1976; Clark, 1979; Gallagher, 1975; Newland, 1976). Вони більш пристосовані в емоційному і соціальному планах, більш високі і здоровіші, чим середня дитина, вони легше навчаються і краще засвоюють матеріал. Період концентрації у них більший, словниковий запас ширший, вони легше вирішують завдання і здатні до абстрактного мислення.

Вони чинять опір при застосуванні дисциплінарних мір, зубрінні, конформізму, більш схильні до змагань і незалежності, відрізняються високими соціальними ідеалами, більш цільні, допитливі, наполегливі, винахідливі, більш схильні до творчості і чутливі до настрою оточуючих, мають підвищене почуття гумору і гостріше реагують на несправедливість. У сферах, які відповідають їх обдарованості, такі діти не лише досягають рівня, характерного для більш старшого віку дітей, але і сам процес їх розвитку, і результати їх діяльності є вражаючими.

Перспективи таких дітей визначаються рівнем їх досягнень і потенційними можливостями в одній чи деяких сферах: інтелектуальній, академічних досягнень, творчого або продуктивного мислення, спілкування і лідерства, художній, руховій діяльності. Ряд дослідників вказували на те, що такі визначення потребують уточнення, бо призводять до плутанини у виявленні обдарованих дітей, в складанні програми для них. Тому термін «обдаровані» віднесли до когнітивних здібностей, а «талант» включає інші сторони розвитку. Хоча всі психічні функції дитини пов'язані між собою і в процесі розвитку інтелекту обдарована дитина може досягти повноцінної реалізації лише через інтеграцію сприймання, мислення, емоцій та інших функцій.

Зазвичай дослідники зараховують до структури обдарованості когнітивні складники: інтелект, спеціальні здібності, креативність.

Окрім того, включають і складники особистісні, що стосуються мотивації, емоцій, волі. Узагальнивши дослідження вчених, можна зробити висновок, що структурними компонентами обдарованості є: домінуюча роль пізнавальної мотивації, толерантність до невизначеності, особливості інтелектуальної освіченості, дослідницька творча активність, можливість досягнення оригінальних рішень, можливість прогнозування, здатність до створення ідеальних еталонів, що забезпечують найвищі оцінки й створюють єдину інтегративну структуру обдарованості.

Слід наголосити, що особливості дитячої обдарованості розглядалися в

основному стосовно шкільного віку; специфіку ж дошкільного дитинства в розкритті різних компонентів обдарованості вивчено вкрай недостатньо.

Питання про відбір обдарованих дітей лише на перший погляд має суто прикладний характер. Насправді це питання не можна вирішити за допомогою навіть найповніших і найдетальніших каталогів діагностичних методик, оскільки в міру вивчення цього явища все зрозумілішим стає його складність, багатогранність, що привело до створення десятків теорій обдарованості, які відображають її різні грані та рівні. Виявлення обдарованих дітей — тривалий процес, пов'язаний з аналізом розвитку конкретної дитини. Ефективна ідентифікація обдарованості за допомогою будь-якої одноразової процедури тестування неможлива. Тому замість одночасного відбору обдарованих дітей треба спрямовувати зусилля на поступовий, поетапний пошук обдарованих дітей у процесі їхнього навчання і виховання за спеціальними програмами, або в процесі індивідуалізованої освіти (в умовах суспільного виховання). Неправомірно здійснювати ідентифікацію обдарованої дитини на основі єдиної оцінки (наприклад, на кількісних показниках, що характеризують індивідуальний рівень інтелектуального розвитку). Існуючі психометричні тести інтелекту, фіксуючи його компоненти, не розкривають зв'язків між ними, не охоплюють саму системність його прояву.

Проблема виявлення обдарованих дітей має чітко виражений етичний аспект. Ідентифікувати дитину як обдаровану або як необдаровану на даний момент — означає штучно втрутитися в її долю, заздалегідь зумовлюючи її суб'єктивні очікування. Багато життєвих конфліктів обдарованих і необдарованих коріняться в неадекватності та легковажності початкового прогнозу їхніх майбутніх досягнень.

Слід враховувати, що дитяча обдарованість не гарантує наявності таланту дорослої людини.

Отже, природа обдарованості об'єктивно потребує нових методів діагностики, оскільки традиційні психометричні методики (у вигляді тестів інтелекту і тестів креативності) не валідні щодо особливостей поведінки та

якісної своєрідності психічних ресурсів обдарованої дитини. Існує два підходи до процесу виявлення інтелектуальної обдарованості у дітей дошкільного віку:

- 1) підхід, який базується на системі єдиної оцінки;
- 2) підхід, який базується на системі комплексної оцінки.

Особливості підходу, який базується на системі єдиної оцінки. Єдина оцінка виводиться на основі стандартних методів вимірювання інтелекту.

Вчені розробляли і реалізовували методи діагностики обдарованих дітей, проводили роботу щодо зіставлення діагностичних тестів, глибоко аналізували принципи поетапного удосконалення тестів. У результаті такої роботи чіткіше простежувалася вікова обдарованість, оскільки величину інтелектуального потенціалу вимірювали у співвідношенні з інтелектуальними можливостями, які визначали як природними, так і середовищними чинниками. Вчені виділили як диференціальні відмінності, так і відмінності в темпах інтелектуального розвитку дітей.

Нині стандартизовані методи вимірювання інтелекту найбільш широко використовують у практиці роботи з дошкільниками. Тести спрямовані як на визначення вербальних, так і невербальних здібностей. Найбільшою популярністю користуються методи, які дають змогу визначити рівень когнітивного і мовленнєвого розвитку дитини.

Стандартизовані тести досягнень для дошкільників застосовуються для визначення дітей, які мають виключні здібності в читанні, вирішенні математичних задач, загальних знань про оточення. Аналіз досягнень є необхідним для раннього виявлення дітей, які мають унікальні для свого віку здібності.

Особливості підходу, який базується на системі комплексної оцінки.

Прикладом системи комплексної оцінки є «резервуарна модель» Гашена, на основі численних оцінних процедур — результатів індивідуального і групового тестування, рекомендацій найближчого оточення дошкільника з числа дорослих (членів родини, вихователів, психологів) — відбувається відбір кандидатів. Дитина повинна набрати високих результатів в трьох з чотирьох

видів оцінки, або набрати певну кваліфікаційну суму балів, що дає змогу визначити її як обдаровану дитину.

Сучасна особистісно-орієнтована тенденція пов'язана з виходом на перший план цінності особистісного розвитку і саморозвитку. Сучасний рівень діагностики не виключає випадків недооцінювання потенціалу дитини. Вчені відзначають, що існує багато чинників, які можуть впливати і маскувати реальні можливості дітей дошкільного віку. В зв'язку з цим виникла потреба у діагностиці як актуальної, так і потенційної обдарованості.

Нові можливості для вивчення специфіки обдарованості дошкільників розкриваються під час аналізу її як творчого потенціалу, закладеного в дитині від народження, який реалізується протягом дорослішання дитини в різних сферах діяльності.

Такий підхід наведено у концепції «Творча обдарованість» О. Матюшкіна. Високий творчий потенціал становить основу обдарованості дошкільників і характеризується стійкою пізнавальною мотивацією, яка виражається пізнавальною активністю, випередженням у розвитку пізнавальної сфери, прагненням до творчості в грі.

Слід відзначити, що в усіх дослідженнях обдарованості дошкільників говориться про те, що дитяча обдарованість дуже неоднозначна як за своїми проявами, так і за особливостями розвитку, тому про неї говорять з певною мірою вірогідності, особливо це стосується дітей дошкільного віку. Що менша дитина за віком, то складнішим є виявлення обдарованості, оскільки обдарованість заходиться на стадії становлення.

Виявлення обдарованих дітей – довготривалий процес, пов'язаний з аналізом розвитку конкретної дитини. Ефективна ідентифікація обдарованості через використання одноразової процедури, наприклад тестування, неможлива. Тому замість одномоментного відбору обдарованих дітей необхідно спрямовувати свої зусилля на поступовий, поетапний пошук обдарованих дітей в процесі їх навчання за спеціальними програмами (наприклад в системі додаткової освіти) або в процесі індивідуалізованого навчання (в умовах

суспільної дошкільної освіти).

Отже, процес ідентифікації обдарованості дітей дошкільного віку не можна будувати на єдиній оцінці (наприклад на кількісних показниках, які характеризують індивідуальний рівень інтелектуального розвитку). Досить часто використовуються психометричні тести інтелекту в поєднанні з тестами креативності. При цьому ігнорується той факт, що їх застосування має ряд обмежень. Слід наголосити на тому, що більшість тестів інтелекту і креативності створені не для виявлення інтелектуальної або творчої обдарованості, а для інших цілей. Також необхідно зауважити, що деякі тести інтелекту вимірюють конкретну інтелектуальну здібність, тобто сформованість розумових операцій, але фіксуючи їх компоненти, не враховують зв'язки між ними, не охоплюють саму системність їх проявів. Також слід враховувати ту обставину, що дані тестів інтелекту і креативності залежать від ситуації тестування і емоційного стану дитини. При цьому чим більш обдарована дитина, тим ця залежність має прояв в більшій мірі. Тому психометричні тести погано прогнозують рівень досягнень обдарованих дітей. Також необхідно враховувати дані тестування та вирішення долі дитини. Діагностична ситуація є наслідком впливу багатьох факторів, тому рішення повинно прийматися з урахуванням знання причин, які приводять до тестових результатів. По суті будь-яка форма відбору дітей на основі показників тестів інтелекту є неправильною з наукової точки зору, оскільки тести інтелекту не є інструментом діагностики обдарованості взагалі і інтелектуальної обдарованості, зокрема. Необхідно приймати до уваги і те, що «прохідні бали», які використовують в тестах на інтелект (у вигляді показників конвергентної та дивергентної продуктивності) не мають чітких теоретичних та емпіричних обґрунтувань.

Так от, можна зробити наступні висновки відносно сфери коректного застосування тестів інтелекту в роботі з обдарованими дошкільниками. Перш за

все, психометричні тести необхідно застосовувати не для і не до прийняття рішення про ступінь обдарованості дитини, а після процедури її ідентифікації як обдарованої з метою виявлення сильних і слабких її психологічних якостей і для організації необхідної їй індивідуалізованої психолого-педагогічної допомоги. Психометричні тести можуть бути використані і як джерело додаткової інформації в рамках програми ідентифікації обдарованої дитини, але не в як єдиний критерій для прийняття рішення про те, що дана дитина є «обдарованою» або «необдарованою».

При виявленні обдарованих дітей необхідно використовувати комплексний підхід. При цьому необхідно задіяти широкий спектр різноманітних методів:

- різні варіанти методу спостереження за дітьми (в лабораторних і природних умовах, в ДНЗ, вдома тощо);
- спеціальні психодіагностичні тренінги;
- експертне оцінювання поведінки дітей вихователями, батьками, психологом;
- проведення пробних занять за спеціальними програмами, а також включення дітей в спеціальні ігрові і предметно-орієнтовані заняття;
- експертне оцінювання конкретних продуктів творчої діяльності дитини (малюнків, будівель, продуктів ліплення, аплікації тощо).
- проведення психодіагностичного обстеження з використанням різноманітних психометричних методик в залежності від завдань аналізу конкретного випадку обдарованості.

Однак і комплексний підхід до виявлення обдарованості дітей не запобігає від допущення помилок. У результаті можна не побачити істинно

обдаровану дитину і навпаки зарахувати до них дитину, яка не підтвердить в подальшому цієї оцінки (випадки неспівпадання діагнозу і прогнозу).

Оцінка дитини як обдарованої чи навпаки не повинна бути самоціллю. Слід завжди пам'ятати, що будь яка оцінка може вплинути на особистісний розвиток дитини. Виявлення обдарованих дітей необхідно пов'язувати із завданнями їх навчання і виховання. А також із наданням їм психолого-педагогічної підтримки. Останнє дозволяє суттєво розширити сферу використовуваних методик і врахувати ряд додаткових моментів, зокрема:

- особливості взаємодії дитини з однолітками і дорослими;
- наявність (або відсутність) різних форм дисинхронії (нерівномірності) в розвитку обдарованої дитини;
- особливості розвитку емоційної сфери дитини, тощо.

Сучасна діагностика обдарованості дошкільників базується на таких принципах:

- комплексний характер оцінювання різних сторін поведінки і діяльності дитини, що дає змогу використовувати різні джерела інформації і охоплювати якомога більший спектр здібностей дитини;
- достатньо тривалу в часовому вимірюванні ідентифікацію (розгорнуте за часом спостереження за поведінкою окремої дитини в різних ситуаціях);
- аналіз поведінки дитини в тих сферах діяльності, які максимально співвідносяться з її інтересами (включення дитини в спеціально організоване предметно-ігрове заняття, заохочення до різних форм предметної діяльності), використання тренінгових методів, в рамках яких можна організувати певний розвивальний вплив, знімати типові для певної дитини психологічні перешкоди;
- підключення до оцінки обдарованості дошкільників експертів, фахівців високої кваліфікації відповідної предметної галузі діяльності;
- при здійсненні комплексного підходу перевагу слід надавати екологічно

валідним методам психодіагностики, які спрямовані на оцінку реальної поведінки дитини в реальній ситуації, таких, як: аналіз продуктів діяльності, спостереження, бесіда, експертні оцінки батьків і педагогів, включення дітей у спеціальні ігрові та предметно орієнтовані заняття.

Висновки. Результатом теоретичного аналізу проблеми стало уточнення дефініції. Отже, обдарованими і талановитими дітьми можна вважати тих, які, за оцінкою висококваліфікованих спеціалістів, демонструють високі досягнення, у зв'язку з тим, що мають дуже розвинені здібності. Проблема виявлення обдарованих дітей складна і вимагає залучення спеціалістів високої кваліфікації. При цьому необхідно враховувати, що критерії обдарованості не можуть бути раз і назавжди зафіксованими.

Встановлено, що в психології існує два основних підходи до діагностики індивідуальних особливостей: кількісний, який базується на ідеї вимірюваності, виявленні статистичних закономірностей, та якісний, зорієнтований на людину як унікальну, неповторну особистість. Нині важливим є вдале поєднання цих підходів і якісна характеристика отриманих даних.

Надійне виявлення інтелектуально обдарованих дошкільників можливе, починаючи з кінця п'ятого, початку шостого року життя. До означеного віку прояви інтелектуальної обдарованості є неоднозначними і досить нестабільними, і робити висновки на їх основі вкрай важко. При цьому не існує в дошкільній діагностиці інтелектуальної обдарованості дітей методів і показників, які однозначно фіксують інтелектуальну обдарованість будь-якої дитини. Висновок про наявність інтелектуальної обдарованості дошкільників робиться лише на підґрунті всього комплексу даних, одержаних при застосуванні різних методів, і такий висновок можна розглядати лише як припущення, а не остаточний. Тому замість одноразового відбору обдарованих дітей треба спрямовувати зусилля на поступовий, поетапний пошук обдарованих дітей у процесі їхнього навчання і виховання за спеціальними програмами, або в процесі індивідуалізованої освіти (в умовах суспільного виховання).

Перспективи використання результатів дослідження. Проведене дослідження не вичерпує усієї проблеми виявлення інтелектуально обдарованих дошкільників. Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у розробці рекомендацій практичним психологам дошкільних навчальних закладів з означеної проблеми.

Summary

The article is sanctified to the questions of determination of gift in senior preschool age. The structural components of gift, terms that assist her opening, are examined. At the exposure of gift in preschool age the necessity of taking into account of вірогіднісного character of display of gift and consideration of her as structures is underlined that is only formed, what passes the initial stage of becoming.

Key words: giftednes, structural components, development.

Список використаних джерел

1. Богоявленская Д. Б. Игровая методика развития творческих способностей детей дошкольного возраста /Д. Б. Богоявленская // Игра и развитие дошкольников. — М. — 1990. — С. 82—93.
2. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. /Л. С. Выготский Психол. Очерк. Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1991. — 93 с.
3. Дьяченко О. М. Особенности развития воображения умственно одаренных детей / О. М. Дьяченко // Дошкольное воспитание. — 1993. — № 8. — С. 46—51.
4. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности /А. М. Матюшкин //Вопросы психологи. — 1989. - № 6. — С. 29 — 33.
5. Моляко В. О. Чи можна навчати творчості? / В. О. Моляко // Обдарована дитина. — 1999. — № 3. — С. 2—4.

О.С. Козлова

ЗОВНІШНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО ІМІДЖУ ВИКЛАДАЧА ВНЗ

Анотація

Статтю присвячено психологічним особливостям впливу зовнішності на формування позитивного професійного іміджу викладача вищого навчального закладу. Розглядаються особливості впливу на професійний імідж викладача таких елементів зовнішності як природні фізичні дані, одяг, міміка, жести, пантоміміка, хода, голос та мовлення. Вказується,